

گونه‌شناسی هیئت‌های مذهبی معاصر در شهر یزد

ابوالفضل مرشدی^{۱*}، مسعود حاجی‌زاده‌میمندی^۲، مرتضی مشعلچی^۳

دریافت: ۱۳۹۹/۰۲/۱۷؛ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۵/۲۵

چکیده

هیئت‌های مذهبی یکی از عناصر هویتی اساسی مذهب تشیع و یکی از «شاخص‌ترین وجه شیعه زیست شده» محسوب می‌شود که با ورود جوامع شیعی به عصر جدید، دچار تغییرات زیادی شده‌اند و این سبب ظهور گونه‌های مختلف هیئت‌ها، هم در فرم عزاداری‌ها و هم در محتوای آن، در سال‌های اخیر شده است. در این مقاله تلاش شده است هیئت‌های مذهبی شهر یزد بر اساس جهت‌گیری کلی و محتوای نوحه‌های آن گونه‌شناسی شوند. این مقاله در چارچوب تفسیری قرار می‌گیرد و روش تحقیق عمدتاً مبتنی بر نظریه زمینه‌ای است. جمع‌آوری داده‌ها با استفاده از تجربه زیسته محققان، تحلیل محتوای نوحه‌های هیئت‌ها و مصاحبه نیمه‌ساختاریافته با ۲۲ نفر از مطلعان کلیدی هیئت‌های یزدی از میان سرپرستان، شاعران، نوحه‌خوانان و فعالان هیئت‌ها صورت گرفته است. نتایج نشان می‌دهد هیئت‌های یزدی را می‌توان در سه گونه «بازاندیش»، «هویت‌اندیش» و «مکتب‌اندیش» جای داد. ویژگی‌های گونه بازاندیش «نگاه‌زمانمند به واقعه عاشورا»، «تأکید بر مفاهیم عام انسانی»، «نگاه انتقادی به جوامع اسلامی معاصر» و «منتقدگفتمان نظام جمهوری اسلامی ایران» است. ویژگی گونه‌های هیئت‌اندیش «نگاه غیرزمانمند به واقعه عاشورا»، «نگاه سوگوارانه و تسلی‌بخش»، «تأکید بر هویت شیعی» و «مقید به مرزهای هویت شیعی نظام جمهوری اسلامی ایران» است. ویژگی گونه مکتب‌اندیش «نگاه‌زمانمند به واقعه عاشورا»، «نگاه مکتبی به جامعه»، «تأکید بر جنبه جهادی شیعه» و «مقید به مرزهای گفتمانی نظام جمهوری اسلامی ایران» است.

کلیدواژه‌ها: هیئت‌های عزاداری یزد، گونه‌شناسی، بازاندیشی، هویت‌اندیشی، مکتب‌اندیشی

۱. استادیار جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه یزد، یزد، ایران (نویسنده مسئول) a.morshedi@yazd.ac.ir

۲. دانشیار جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه یزد، یزد، ایران mhadjizadeh@yazd.ac.ir

۳. دانشجوی کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه یزد، یزد، ایران mortezamashalchi@gmail.com

۱. مقدمه

در ماه محرم، معمولاً شیعیان یاد و خاطره واقعه عاشورا و قیام امام حسین (ع) را در قالب اجتماعات و گردهمایی‌های متعدد و گاه بزرگ، که در ایران «هیئت‌های مذهبی» نامیده می‌شوند، گرامی می‌دارند و به تاسی از پیشوایان و نیاکان خود به عزاداری می‌پردازند. این هیئت‌ها به مثابه یکی از مناسک دینی، اهمیت قابل توجهی برای شیعیان دارد به طوری که می‌توان آن را یکی از عناصر هویتی اساسی این مذهب، «شاخص‌ترین وجه شیعه زیست شده» (شریعتی، ۱۳۹۲، ۴۳) و «رسانه شیعه» (مظاهری، ۱۳۸۹) نامید. اما با ورود جوامع شیعی به عصر جدید، همزمان با تغییرات در بسیاری از عناصر مرتبط با مذهب تشیع، ردپای این تغییرات را در مناسک مذهبی شیعیان نیز می‌توان دید.

در هیئت‌های مذهبی می‌توان دو جزء «فرم عزاداری» و «محتوای عزاداری» را از هم تفکیک نمود و تغییرات هر جزء را در مواجهه با عصر جدید دنبال کرد. از مصادیق تغییر فرم عزاداری می‌توان به تغییر در سبک سینه‌زنی، سبک شعر و ریتم نوحه‌ها در هیئت‌ها اشاره کرد. بسیاری از هیئت‌ها برای شورانگیزتر کردن مراسم خود، علاوه بر استفاده از اشعار عامه‌پسند جدید، نوحه‌هایی با ریتم تند و سینه‌زنی با ضرباهنگ بالا اجرا می‌کنند. اما به موازات تغییر در فرم عزاداری، در برخی از هیئت‌ها محتوای عزاداری‌ها نیز دچار تغییرات زیادی شده است. یکی از مهمترین عناصر محتوایی عزاداری‌ها، محتوای نوحه‌ای است که در هیئت خوانده می‌شود. درحالی‌که در گذشته عمده هیئت‌ها از نوحه‌ها و شعرهای نسبتاً ثابتی استفاده می‌کردند (نوحه‌های محلی یا نوحه‌های سروده‌شده توسط شعرای برجسته مانند محتشم و...)، در دهه‌های اخیر، شاهد آن هستیم که در بسیاری از هیئت‌ها، نوحه‌خوانان و مداحان تلاش می‌کنند از شعرها و نوحه‌های شاعران جدید استفاده کنند و هر سال نوحه جدیدی را اجرا نمایند (امیری کمال‌آباد، ۱۳۹۷، ۱۷-۸). در واقع، درحالی‌که نوحه‌های برخی از هیئت‌ها چندان به تغییرات «زمینه جامعه» حساس نیست و در این هیئت‌ها عمدتاً «نوحه‌های قدیمی» خوانده می‌شود، هیئت‌های زیادی را می‌توان مشاهده نمود که نسبت به «زمینه جامعه» حساس شده‌اند و مضامین نوحه‌های خود را متناسب با تغییرات جامعه، «به‌روزرسانی» می‌کنند.

تاکنون هیئت‌های مذهبی شیعه موضوع مطالعه پژوهشگران مختلف قرار گرفته است (الحیدری، ۱۳۸۱؛ زاهدانی و گروسی، ۱۳۸۱؛ محدثی، ۱۳۸۲؛ فیاض و رحمانی، ۱۳۸۵؛ مظاهری، ۱۳۸۹ و ۱۳۹۶؛ رحمانی و کاظمی، ۱۳۹۰؛ رحمانی، ۱۳۹۲ و ۱۳۹۷). با توجه به تغییرات رخ داده در این هیئت‌ها و ظهور تنوع سبک‌ها و محتوای عزاداری در این هیئت‌ها، بخشی از این پژوهش‌ها به گونه‌شناسی این عزاداری‌ها و هیئت‌های مذهبی اختصاص یافته است. از جمله، فیاض و همکاران (۱۳۸۸)، هیئت‌های مذهبی زنان را بر اساس معیارهایی مانند زمان و مکان برگزاری مراسم، روحیات مخاطبان و طبقه اجتماعی آنان، به سه گونه سنتی، عامه‌پسند و معرفت‌گرا تقسیم کرده‌اند و اشعار گونه‌های سنتی و عامه‌پسند را عامیانه، جگرسوز و تصنیف تغییر یافته با آهنگ‌های مجاز و غیرمجاز، و اشعار گونه معرفت‌گرا را دربرگیرنده اشعار عرفانی دانسته‌اند. مظاهری (۱۳۸۹) بر اساس پنج عنصر سازمان، مخاطب، مدل دینداری، مداحی و ادبیات، هیئت‌های مذهبی معاصر در ایران را به سه گونه سنتی، انقلابی و عامه‌پسند تقسیم می‌کند. هیئت‌های سنتی مناسک‌گرا، تأییدکننده جدایی دین از سیاست، آخرت‌گرا، اسطوره‌گرا و با واعظان و مداحان اغلب سالخورده هستند. هیئت‌های انقلابی پس از دوران جنگ داعیه نوگرایانه دارند و بر وطن‌گرایی و اخلاق‌گرایی در دین تأکید می‌کنند. هیئت‌های عامه‌پسند نیز هیئت‌هایی هنجارشکن در مکان و زمان برگزاری، مختص مخاطبان مرد و جوان و با مداحان سلبریتی، با ادبیاتی منفک از احکام فقهی، متأثر از تصوّف، جداکننده دین از سیاست و مروج لابی‌گری و تأکید بر دین فردی معرفی می‌شوند. صفا و نجاتی حسینی (۱۳۹۰) بر مبنای محتوا و سبک نوحه‌های هیئت‌ها، آنها را به دو گونه سنتی و مدرن تقسیم کرده‌اند. مداحی‌های سنتی ضمن بیان کرامات امامان شیعه و مدح آنها، در زمینه‌های سیاسی، دینی و اجتماعی برای مخاطب آگاهی‌بخش است اما در مداحی‌های مدرن، ادبیات عشق زمینی، واژه‌های سلطنتی، غلوآمیز، مدح زیبایی ظاهری اهل امامان شیعه مورد تأکید است.

بهار و احمدی (۱۳۹۳) بر اساس پنج رکن مداح، مستمعین، مکان و فضا و محتوای هیئت‌های مذهبی، از دو گونه هیئت‌های سنتی و غیرسنتی سخن می‌گویند و به مقایسه

تطبیقی آنها می‌پردازند. در حالی که مکان برگزاری هیئت‌های سنتی مسجد، حسینیه و خانه‌های شخصی است، مکان هیئت‌های غیرسنتی حسینیه، پارکینگ منازل و باشگاه‌های ورزشی است. همچنین محتوای هیئت‌های سنتی شامل اشعار معروف شعرای قدیمی، روضه خوانی، ادعیه و زیارت‌نامه است، در حالی که محتوای هیئت‌های غیرسنتی در بردارنده اشعاری با مضامین زیبایی‌شناختی مرتبط با امامان شیعه و ادبیات سلطنتی و غلو است. محدثی (۱۳۹۸) عزاداری در ایران معاصر را بر اساس دوره‌های زمانی، به شش گونه عزاداری تقسیم‌بندی می‌کند: ۱) عزاداری «اسطوره‌ای» قبل از دهه چهل شمسی؛ ۲) عزاداری «انقلابی» در دهه چهل و پنجاه؛ ۳) عزاداری «سروری رنج» در دهه شصت؛ ۴) عزاداری «شرعی» در دهه هفتاد؛ ۵) عزاداری «کارناوالی» در دهه هشتاد؛ و ۶) عزاداری «انتقادی» در دهه نود. بهرام‌نژاد و محدثی (۱۳۹۸) مهم‌ترین ویژگی عزاداری در ایران در دهه‌های اخیر را کارناوالی شدن آن می‌دانند و نشانه‌های آن را بدین شرح برمی‌شمارند: شرکت تمامی اقشار جامعه و کمرنگ شدن حساسیت بر روی اختلاط‌های زنان و مردان در عزاداری، سهولت دسترسی به فضا و مکان خاص عزاداری، وفور غذا و نوشیدنی در محل عزاداری، تغییر نظم اجتماعی معمول و مردمی برگزار شدن اغلب عزاداری‌های محرم.

در دهه‌های اخیر، هیئت‌های مذهبی شهر یزد به‌عنوان یکی از شهرهای «سنتی و مذهبی» ایران نیز از تغییرات دور نبوده است. این شهر که به سبب برگزاری تعداد زیاد مراسم روضه‌خوانی در طول سال و بهره‌گیری از مؤلفه‌های خاص عزاداری مثل مراسم نخل برداری (کریمی، ۱۳۸۹؛ دهقان، ۱۳۸۷)، به «حسینیة ایران» نیز شهرت یافته است، در سال‌های اخیر شاهد ظهور سبک خاصی از عزاداری و هیئت‌های مذهبی است؛ سبکی که به‌عنوان سبک «عزاداری انتقادی» (محدثی، ۱۳۹۸) از آن نام برده شده است و مورد توجه فضای عمومی و رسانه‌ای جامعه نیز قرار گرفته است. در این مقاله قصد داریم ضمن تأکید بر این سبک جدید عزاداری در یزد، بر اساس رویکرد کلی هیئت‌ها و مضامین نوحه‌های آنها، گونه‌های مختلف هیئت‌ها در این شهر را بازشناسی و تفاوت‌های آنها را تشریح کنیم.

بر این اساس، پرسش‌های این مطالعه را می‌توان به شرح زیر برشمرد:

۱) هیئت‌های عزاداری شهر یزد را در چند گونه می‌توان جای داد؟

- ۲) نوع نگاه هر کدام از این گونه‌ها به واقعه عاشورا و پیام اصلی این واقعه چیست؟
- ۳) هر کدام از این گونه‌ها نسبت میان واقعه عاشورا و جوامع اسلامی معاصر را چگونه ترسیم می‌کنند؟
- ۴) هر کدام از این گونه‌ها نسبت خود را با گفتمان نظام جمهوری اسلامی ایران چگونه تعریف می‌کنند؟

۲. روش شناسی

این مطالعه در چارچوب پارادایم تفسیری و بر اساس روش گراند تئوری (زمینه‌ای) (اشتراوس و کوربین^۱، ۱۹۹۸) انجام گرفته است. برای گونه‌شناسی هیئت‌ها ابتدا لیستی از هیئت‌های برجسته و مشهور یزد و برخی از نوحه‌هایی که در این هیئت‌ها خوانده می‌شود، تهیه شد و بر اساس تحلیل محتوای اولیه این نوحه‌ها، تجربه زیسته محققان در یزد و مصاحبه اکتشافی با تعدادی از مطلعان کلیدی هیئت‌های یزد، گونه‌شناسی اولیه‌ای از هیئت‌های یزدی به دست آمد. سپس با توجه به این گونه‌شناسی اولیه، از هرگونه افرادی به‌عنوان نمونه برای انجام مصاحبه انتخاب شدند. نمونه‌ها از میان افراد شاخص هیئت‌ها از جمله سرپرست، عضو هیئت امنا، شاعر، مداح (نوحه‌خوان) و عضو فعال هیئت‌های مشهور و بزرگ شهر یزد بوده است. نمونه‌گیری نظری و هدفمند بود و در مجموع، با ۲۲ نفر از ۱۵ هیئت شاخص یزد مصاحبه صورت گرفت. مصاحبه‌ها به صورت نیمه‌ساختاریافته و سؤالات درباره رویکرد کلی هیئت به حادثه عاشورا و ارتباط آن با جامعه امروز و نیز درباره مضامین نوحه‌های هیئت بود. در حین مصاحبه‌ها، تعدیل‌های لازم در گونه‌شناسی اولیه هیئت‌ها صورت می‌گرفت و نمونه‌های بعدی برای مصاحبه بر اساس تعدیل‌های صورت گرفته انتخاب می‌شدند. گردآوری داده‌ها تا رسیدن به اشباع نظری و دستیابی به یک گونه‌شناسی جامع از هیئت‌های مذهبی یزد و مشخص شدن رویکرد هر کدام از گونه‌ها ادامه یافت.

تحلیل داده‌ها بر اساس کدگذاری سه مرحله‌ای باز، محوری و گزینشی صورت گرفت. برای تفسیر و تحلیل داده‌های به دست آمده از مصاحبه‌ها، در مرحله کدگذاری باز سعی بر

این بود که مفاهیم به متن نزدیک باشد و از عباراتی بهره گرفته شود که مصاحبه‌شونده در حین مصاحبه آن را به کار برده باشد. در کدگذاری محوری، سعی شد پاسخ‌های مصاحبه‌شوندگان در مقولات فرعی تنظیم شوند و همه پاسخ‌های شبیه به هم در ذیل مقولات متناسب با خود قرار گیرند. در مرحله کدگذاری گزینشی، بر اساس مقولات فرعی به دست آمده در مرحله قبل، آفرینش مقولات در سطح انتزاعی تری ادامه پیدا کرد و بر اساس ویژگی‌های هر کدام از گونه‌ها، نام هر کدام از گونه‌ها به دست آمد. مشخصات نمونه‌ها (مصاحبه‌شوندگان) در جدول شماره (۱) مشخص شده است:

جدول شماره (۱). مشخصات مصاحبه‌شوندگان

شماره مصاحبه‌شونده	سن مصاحبه‌شونده	سیمت مصاحبه‌شونده در هیئت	نام هیئت مذهبی
۱	۴۰	عضو فعال	بعثت
۲	۳۸	عضو هیئت امنا	بعثت
۳	۵۰	رئیس هیئت	یزدباف
۴	۷۰	رئیس هیئت	خلف باغ
۵	۴۰	رئیس سابق هیئت	کوچه بیوک
۶	۵۰	نوحه‌خوان	چهارمنار
۷	۴۸	شاعر	کوی سعدی، کوچه بیوک و ...
۸	۳۵	نوحه‌خوان	حسینی محمودآباد
۹	۴۵	نوحه‌خوان	باغ گندم
۱۰	۲۸	نوحه‌خوان	بعثت
۱۱	۴۰	نوحه‌خوان	کوچه بیوک آبشور
۱۲	۶۵	نوحه‌خوان، عضو هیئت امنا	شیخداد، نینوی آزادشهر
۱۳	۵۵	عضو هیئت امنا	فهادان
۱۴	۳۰	نوحه‌خوان	بعثت
۱۵	۵۰	شاعر	مالمیر
۱۶	۵۰	عضو هیئت امنا	علقه امامشهر
۱۷	۲۲	شاعر	انصار ولایت
۱۸	۵۵	رئیس هیئت	رزمندگان اسلام
۱۹	۴۰	عضو فعال	شیخداد
۲۰	۵۵	شاعر	مالمیر، چارمنار، یعقوبی و ...
۲۱	۳۶	عضو هیئت امنا	رزمندگان اسلام
۲۲	۳۰	رئیس هیئت	رایه الهدی

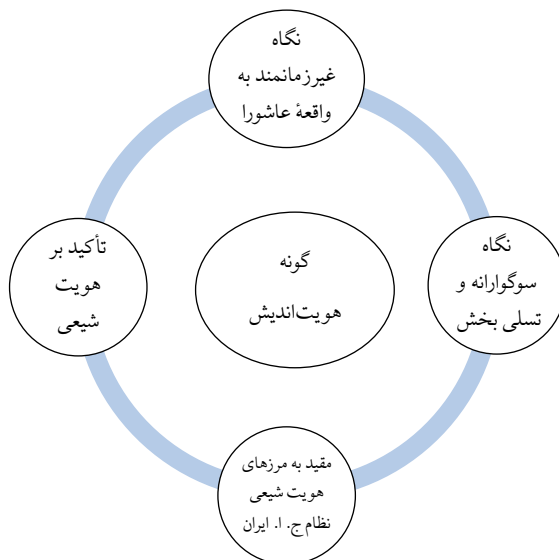

۳. یافته‌ها

بر اساس یافته‌های تحقیق، هیئت‌های عزاداری یزدی را می‌توان در سه گونه بازانندیش، هویت‌اندیش و مکتب‌اندیش جای داد. این گونه‌شناسی بر اساس چهار معیار صورت گرفته است: (۱) نوع نگاه به واقعه عاشورا (نگاه زمانمند/غیرزمانمند)؛ (۲) نوع تلقی از کارکرد/رسالت هیئت در جامعه امروز؛ (۳) نوع تلقی از نسبت پیام عاشورا با ارزش‌های عام انسانی (عام‌گرا / خاص‌گرا)؛ و (۴) نوع ارتباط با گفتمان نظام جمهوری اسلامی ایران. در ادامه، هر یک از گونه‌ها را بر اساس معیارهای بالا توضیح می‌دهیم:

۳-۱. گونه هیئت‌های هویت‌اندیش

گونه هیئت‌های هویت‌اندیش را می‌توان با این ویژگی‌ها توصیف کرد: نگاه غیرزمانمند به واقعه عاشورا، نگاه سوگوارانه و تسلی‌بخش، تأکید بر هویت شیعی، مقید به مرزهای هویت شیعی نظام جمهوری اسلامی ایران.

شکل شماره (۱). مولفه‌های گونه هویت‌اندیش

منبع: یافته‌های محققان

نگاه غیرزمانمند به واقعه عاشورا. در گونه هیئت‌های هویت‌اندیش، واقعه عاشورا به نوعی واقعه‌ای قدسی و رازآلود، و برگزاری مراسم عزاداری به منزله یادآوری آن حادثه و بزرگداشت مقام و منزلت امام حسین (ع) و خاندان رسول اکرم (ص) محسوب می‌شود و شیعیان از طریق یادآوری آن واقعه و سوگواری و گریستن و اشک‌ریختن برای آن، به جلای قلب و خلوص دل دست می‌یابند. بنابراین، از منظر فعالان این هیئت‌ها، هرگونه تلاش هیئت‌های عزاداری برای پیوند زدن واقعه عاشورا با مسائل و مقتضیات زمان و مکان خاص، باعث دور شدن آنها از فلسفه وجودی خود و تنزل دادن واقعه عاشورا و «آلودن» آن به امور این دنیایی می‌شود (مصاحبه‌شونده شماره ۶). بر اساس این نگاه است که در این هیئت‌ها تلاش می‌شود از گریز زدن به مسائل روز جامعه و به‌ویژه از خواندن «نوحه‌های سیاسی» پرهیز شود. می‌توان گفت الگوی ایدئال نوحه در این گونه هیئت‌ها اشعار محتشم کاشانی است که با این ابیات آغاز می‌شود:

باز این چه شورش است که در خلق عالم است، باز این چه نوحه و چه عزا و چه ماتم است؛

باز این چه رستخیز عظیم است کز زمین، بی‌نفع صور خاسته تا عرش اعظم است؛

به بیان سرپرست یکی از هیئت‌ها:

شاعر را باید خدا انتخاب کند! این شعر زیبا که محتشم گفته در واقع پیامبر را در خواب دیده

که در زبان محتشم اشعار را انداخته است. شاعر باید لیاقت شعر گفتن برای امام حسین (ع) را

داشته باشد. شعری باید خواند که زمین و زمان بگیرد (مصاحبه‌شونده شماره ۴).

نگاه سوگوارانه و تسلی‌بخش. در نوحه‌های هیئت‌های هویت‌اندیش عمدتاً مظلومیت خاندان پیامبر (ص) و امام حسین (ع) و یارانش برجسته می‌شود و با محوریت شخصیت حضرت ابوالفضل (ع)، بر مفاهیمی چون وفاداری، فداکاری، شجاعت و جوانمردی تأکید می‌شود. همچنین نوحه‌های این هیئت‌ها عموماً برگرفته از «مقتل»‌ها است و شامل شرح همراه با جزئیات حادثه کربلا و توصیف روابط عاطفی میان امام حسین و اعضای خانواده (برادرش ابوالفضل، خواهرش زینب، و فرزندان علی اکبر و علی اصغر) و یارانشان است:

ابوالفضل آب‌آور یتیمان، ابوالفضل سقای تشنه‌کامان

یا در نوحه‌ای دیگر چنین است:

عازم بود به میدان آرام جان زینب، بوسیدن گلویش رازِ نهران زینب

در این هیئت‌ها، عمدتاً بر رابطه عاطفی و قلبی شیعیان با خاندان پیامبر و «شور حسینی» تأکید می‌شود و همچنین پراحساس و سوزناک بودن نوحه‌ها و ملموس و محسوس بودن مضامین آن برای توده مردم مورد تأکید است:

سبک (هیئت) پنبه‌کاران فقط شورزنی است. عزاداری‌شان با اشک و آه بسیار است. در طول سال هم مرتب جلسه دارند و در شورزنی هم استاد شده‌اند. فی‌البداهه شور می‌گیرند. البته شورشان از گذشته تا به حال بسیار تغییر کرده است و شورزنی‌شان به‌روزتر شده است (مصاحبه‌شونده شماره ۷).

در گذشته هیئت‌ها آنقدر فیس و افاده نداشتند. بیشتر اخلاص در آنها بود. آنقدر برای شعر حساسیت نشان نمی‌دادند و بیشتر بر اشعار سوزناک تأکید می‌کردند. ... آن وقت حُسن انجام فریضه ملاک بود (مصاحبه‌شونده شماره ۲۰).

تأکید بر هویت شیعی. این‌گونه هیئت‌ها بیش از آنکه کارکرد هیئت را پرداختن به کلیت جامعه انسانی و کلیه انسان‌ها و ترویج اخلاق در میان آنان بدانند، کارکرد خود را عمدتاً تقویت مرزهای هویتی شیعه و توجه دادن به حقانیت شیعه و تلاش برای زنده نگه داشتن آن می‌دانند:

همه مذاهب امام‌حسین را می‌شناسند. اگر با زبان شعر بتوان امام‌حسین را به غیرشیعیان شناساند بسیار کاری نیکوست ولی من هیچ‌گاه به آن فکر نکردم که با زبان شعر بخواهم کربلا را به غیرمسلمانان و غیرشیعیان بفهمانم. عده‌ای قسمتی از نوحه خود را به زبان انگلیسی خوانده‌اند ولی من چنین کاری نمی‌کنم. آنها باید بیابند فارسی یاد بگیرند تا بفهمند ما چه می‌گوییم. باید اصالت خودمان را حفظ کنیم (مصاحبه‌شونده شماره ۶).

در این هیئت‌ها ترجیح آن است که نوحه‌هایی در وصف و مدح امام‌حسین و یارانش و مصائب آنان و نیز تبری جستن از دشمنان شیعه گفته شود. همچنین از آنجاکه از منظر فعالان این هیئت‌ها، حفظ و تقویت شیعه و همبستگی شیعیان اولویت دارد، هیئت‌های مذهبی باید عمدتاً بر مشترکات این مذهب، به‌ویژه بر شخصیت امام‌حسین متمرکز باشد و

از ورود به مسائلی که می‌تواند به تفرقه و تشتت و سوءاستفاده دشمنان بینجامد، از جمله مسائل سیاسی و اجتماعی روز، بپرهیزد:

من بارها به دوستانم گفته‌ام که شعر سیاسی نخوانید. در محرم باید برای امام حسین خواند. بعضی سیاسی می‌خوانند که خود را مطرح کنند. بعضی‌ها بازیچه دست دیگران قرار می‌گیرند. من بارها نصیحت‌شان کردم که با این نوحه‌ها باعث تفرقه می‌شوید (مصاحبه‌شونده شماره ۶).

مقید به مرزهای هویت شیعی نظام جمهوری اسلامی ایران. تا آنجاکه به مرزهای هویتی شیعه و حفظ و تقویت این مرزها مربوط است، هیئت‌های هویت‌اندیش رابطه خوبی با نظام جمهوری اسلامی ایران، به‌عنوان یک نظام شیعی، دارند و البته این رابطه دوطرفه است؛ از یک طرف، این هیئت‌ها تأمین‌کننده مشروعیت نظام هستند؛ و از سوی دیگر، نظام آنها را مورد حمایت و پشتیبانی قرار می‌دهد. با این حال، از آنجاکه این هیئت‌ها اصولاً تلاش دارند به مسائل سیاسی ورود پیدا نکنند و از تبدیل شدن به «هیئت‌های سیاسی» بپرهیزند، در مورد رویکرد و گفتمان سیاسی نظام رویکردی نسبتاً مبهم دارند و حتی می‌توان گفت نسبت به آن بی‌تفاوت و بی‌توجه هستند. البته این هیئت‌ها با سازمان تبلیغات اسلامی تعامل خوبی دارند و بر این باورند که نظارت این سازمان بر محتوای نوحه‌ها، اگر حالت «قیم‌آبانه و دستوری» نداشته باشد، می‌تواند مانع ورود «کثری‌ها و خرافات» به هیئت‌ها و تغییر «جای حق و باطل» شود (مصاحبه‌شونده شماره ۹). در واقع، می‌توان گفت فعالان این‌گونه هیئت‌ها نگران آن هستند که با ورود هیئت‌ها به موضوعات اجتماعی و سیاسی روز و آزادی بیش از حد در نوحه‌سرایی، عزاداری امام حسین (ع) دچار تفرقه و تشتت زیادی شود و در نتیجه، هویت و همبستگی شیعه آسیب ببیند. آنان برخی از نوحه‌ها و سبک‌های عزاداری سال‌های اخیر را مصداق این وضعیت می‌دانند و برای کنترل آن نقش سازمان تبلیغات را برجسته می‌بینند:

بعضی آسیب‌هایی که وارد عزاداری شده است سبب تشکیل این نهادها [سازمان تبلیغات اسلامی] و برگزاری این جلسات [جلسات مسئولان سازمان تبلیغات اسلامی با هیئت‌ها] شده است تا آسیب‌ها را شناسایی کنند، به فکر اصلاح آن باشند و پیشنهادهای

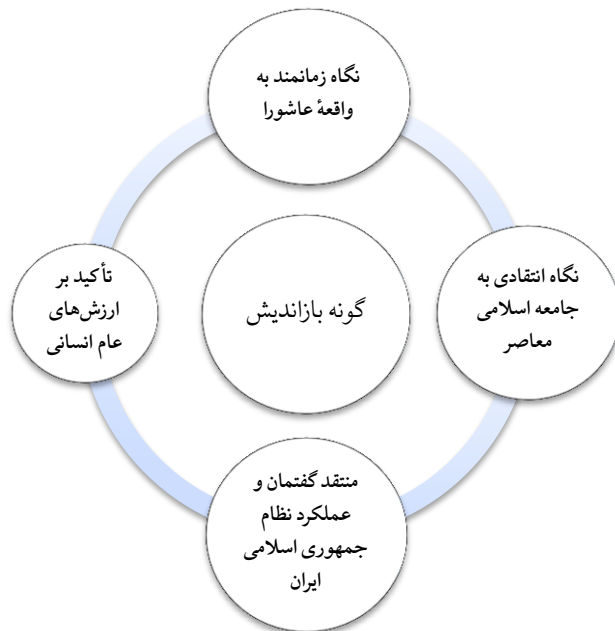

بدهند. ... حتما هیئت‌ها باید در سامانه (طوبی) ثبت شده باشند و شعرشان را در شورای تبلیغات بخوانند که در آن خرافه‌گویی، اغراق، مطالب کذب، مطالب نافی وحدت بین مذاهب و توهین به مذاهب نباشد (مصاحبه‌شونده شماره ۹).

می‌خواهند در سامانه [طوبی] شعر را کنترل کنند، بیوگرافی ما را داشته باشند که البته کنترل کردن مهم است. ما نباید باعث ناامنی جامعه شویم چرا که در رسانه ملی پخش می‌شود. ... ما در رفتار و صحبت کردن مان باید بسیار احتیاط کنیم (مصاحبه‌شونده شماره ۶).

۲-۳. گونه هیئت‌های بازاندیش

گونه هیئت‌های بازاندیش را می‌توان با این ویژگی‌ها توصیف کرد: نگاه زمانمند به واقعه عاشورا، نگاه انتقادی به جوامع اسلامی معاصر، تأکید بر ارزش‌های عام انسانی، و منتقد گفتمان نظام جمهوری اسلامی ایران.

شکل شماره (۲). ویژگی‌های گونه بازاندیش

نگاه زمانمند به واقعه عاشورا. در هیئت‌های بازاندیش، عاشورا نه واقعه‌ای قدسی بلکه واقعه‌ای انسانی و دارای پیام برای همه انسان‌ها و همه جوامع در طول تاریخ قلمداد می‌شود. بنابراین، کارکرد هیئت‌ها نه صرفاً یادآوری و شرح قیام عاشورا و مصائب امام حسین و یارانش، بلکه رساندن پیام عاشورا به همه انسان‌ها و جوامع امروز است. به بیان یکی از فعالان این هیئت‌ها، درحالی‌که در عصر کنونی با «بالا رفتن سطح دانش مردم» و تغییر «ذائقه‌های مردم» با پدیده «دین‌گریزی و دورشدن نسل جوان از مسئله مذهبی و حتی معنوی» مواجه هستیم و دین در معرض اتهام «پاسخگو نبودن به دغدغه‌ها و احتیاجات زیاد نسل جوان» قرار دارد، هیئت‌های مذهبی می‌توانند با «امروزین» کردن نوحه‌ها و نقد «مسائل و مشکلات امروزی» (مصاحبه‌شونده شماره ۲) با استفاده از ادبیات و مفاهیم محرم سال ۱۳۶۱، نقش پررنگی در بیان پیام‌های واقعه عاشورا متناسب با نیازهای جامعه امروز داشته باشند.

از نگاه فعالان این هیئت‌ها گریاندن مردم با نوحه‌های دارای مضامین «تیر خوردن مشک آب»، «سوزاندن خیمه‌ها»، «عطش کودکان» بیشتر کارکرد «تخدیری، عقبی طلبی و آخرت‌گرایی برای عوام» دارد و نه تنها باعث رشد و ترقی فکری آنها نمی‌گردد، «بلکه به دزدگی آنان و جدایی نسل جدید از عاشورا نیز منجر می‌شود» (مصاحبه‌شونده شماره ۲ و ۱۲). در واقع، در این هیئت‌ها، پویایی و نامیرایی دین و عاشورا به زنده‌بودن آن در شریان زیست اجتماعی مردم منوط می‌شود و بر همین اساس، بیش از «شور حسینی» بر «شعور حسینی» تأکید می‌شود و تلاش می‌شود «دوباره نسل جوان را به پای میز اندیشه بنشانند» (مصاحبه‌شونده شماره ۱ و ۲).

نگاه انتقادی به جوامع اسلامی معاصر. فعالان هیئت‌های بازاندیش بر اساس این باور که «امامان شیعه روشنفکران زمان خویش بودند»، مبنای فکری این خود را نه برگرفته از «فتوای فقها بلکه برگرفته از اندیشه روشنفکران دینی^۱» می‌دانند (مصاحبه‌شونده شماره ۲) و

۱. بنیانگذاران هیئت بعثت یزد (به‌عنوان یکی از هیئت‌های مذهبی مشهور و متعلق به گونه هیئت‌های بازاندیش) در سال‌های دهه ۱۳۵۰ از شاگردان و مریدان علی شریعتی بودند و حسینیه بعثت تا سال‌ها بعد از انقلاب، پایگاه اصلی نشردهنده آثار شریعتی در شهر یزد بوده است.

بر همین اساس، مضامین نوحه‌های این هیئت‌ها را نه بدعت‌آمیز بلکه دارای «پشتوانه‌ای قوی به قدمت تاریخ تشیع» (مصاحبه‌شونده شماره ۱۱) ارزیابی می‌کنند:

هرجا از کربلا یاد می‌شده انگار تنور داغ می‌گشته تا نان آگاهی در آن بجسبد. الان بهتر دیده‌اند که این تنور فقط داغ باشد؛ دیگر چه نانی در آن بجسباند، خدا می‌داند. به همین دلیل است که شهاب [یکی از شاعران نوحه‌های گونه‌بازاندیش] در اشعارش می‌گوید: «خبر از پختن نان از سر مظلوم زمانه» یا «سر زده کنج تنور، قرص بیاتِ قمر»... این بدعت نیست، بلکه دقیقاً [معنایش] جابه‌جا شده است. این درحالی است که عده‌ای فکر می‌کنند نوحه‌های سنتی همان است که تشنگی امام حسین را یادآوری کند و مدام زخم‌ها و این مسائل را پیش کشد (مصاحبه‌شونده شماره ۱۱).

در همین راستا، شاعران و نوحه‌خوانان این هیئت‌ها نگاهی انتقادی به مسائل اجتماعی و سیاسی جوامع خود دارند و سعی می‌کنند با بهره‌گیری از رسانه نوحه به‌عنوان مجرای که «پیوندی فکری بین روشنفکران و طبقه تحصیل‌کرده با مردم عادی برقرار می‌کند» (مصاحبه‌شونده شماره ۱۱)، مسائل اجتماعی و سیاسی جامعه را نقد کنند و به‌ویژه گسترش ریا و تزویر در جامعه را به نقد کشند:

رنگی که فراگیر است زور و زر و تزویر است
ای آئینه توحید! تسلیس ریا بشکن
اسلام خوارج بین، وین سکه رایج بین
بر مسخ علی کوشد اسلام ابوسفیان

بر اساس همین نگاه است که در برخی از هیئت‌های گونه‌بازاندیش هر سال پیش از آغاز ماه محرم، جلسه‌ای با حضور اعضای هیئت امنای شاعر و نوحه‌خوان هیئت تشکیل می‌شود و در آن جلسه، ضمن مرور رویدادهای اجتماعی مهم ایران و حتی جهان اسلام، تلاش می‌شود پیام هیئت در مورد آن رویداد به نوعی در شعر و نوحه هیئت تجلی داشته باشد. برای نمونه، هیئت در سال ۱۳۹۲ که زمزمه‌ای از پیدایش داعش آمده بود، تصمیم به مفهوم‌سازی در این باره کرد و نوحه‌ای خواند که بیت آغازین آن چنین بود:

باز به نام خدا خون کسی شد روا (۲)

کوچه پر از های و هوست، شهر پر از ماجراست!

تأکید بر ارزش‌های عام انسانی. با توجه به دو ویژگی پیش‌گفته، می‌توان توجه به ارزش‌های عام انسانی را از دیگر ویژگی برجسته این هیئت‌ها دانست. در واقع، در این هیئت‌ها به جای اینکه بر عناصر هویت‌بخش تشیع و یا مصائب امام حسین و یارانش پرداخته شود، بر پیامی که واقعه عاشورا و امام حسین برای همه انسان‌ها و جوامع دارد، تأکید می‌شود. از این منظر، تاریخ عاشورا علاوه بر «یک تراژدی و جنگ خونین‌بار، اندوخته‌ای از مفاهیم بشردوستانه و جهانشمول در دل دارد که امام حسین و همراهانش نماد آن هستند» (مصاحبه‌شونده شماره ۲). بر اساس این نگاه، و با تکیه بر فطرت مشترک انسان‌ها، شاعران و نوحه‌خوانان این هیئت‌ها تلاش دارند در شعرها و نوحه‌های خود از مرزهای اعتقادی و فرهنگی انسان‌ها فراتر رفته و از مفاهیم عام بشری مانند «آزادی»، «آزادگی»، «ظلم‌ناپذیری»، «عدالت‌خواهی» و «برابری» (مصاحبه‌شونده شماره ۲) استفاده کنند و امام حسین و واقعه عاشورا را نماد و احیاگر این ارزش‌های عام معرفی نمایند. به‌عنوان مثال، نوحه‌خوان هیئت بعثت در نوحه محرم سال ۱۳۹۳، با بهره‌گیری شعری از فرخی یزدی، امام حسین را کشته راه آزادی و مبارزه با استبداد معرفی می‌کند:

آن زمان که بنهادم سر به پای آزادی
دست خود ز جان شستم از برای آزادی
در محیط طوفان‌زا ماهرانه در جنگ است
ناخدای استبداد با خدای آزادی

از مفاهیمی که به‌ویژه در سال‌های اخیر مورد توجه این هیئت‌ها قرار گرفته است، مفهوم «صلح» است. آنها معتقدند در دهه‌های اخیر که بر اثر رشد پدیده تروریسم، نام اسلام با خشونت و جنگ پیوند خورده است، یکی از کارکردهای هیئت‌های مذهبی می‌تواند این باشد که نشان دهد اسلام و شیعه دین و مذهب صلح است و اگرچه ماهیت عاشورا جنگ بود ولی این جنگ پیام «صلح‌طلبی» با خود داشت. همچنین، امام‌زمان شیعیان، پیام‌آور صلح و دوستی است نه انتقام و جنگ:

[در نوحه‌ای که به نوحه «الله‌الله» شهرت یافته است، نشان دادیم که امام حسین] برای همه انسان‌های کره زمین در سراسر دنیا حرف دارد. در این نوحه امام حسین را به‌عنوان نمونه یک انسان کامل معرفی کردیم و همچنین تر شیعه را هم گفتیم؛ اینکه یک منجی خواهد آمد که

اهل صلح است. صحبت از وفا و بی‌وفایی در آن نوحه بود. آخر کار گفتیم با امام زمان این کار نکنید. در ابتدا هم بیان کردیم خاک بر سر بشریت با این اوضاع جهان. نشان دادیم که تروریست نیستیم و اهل صلح هستیم (مصاحبه‌شونده شماره ۷).

همچنین، نوحه‌ زیر که در سال‌های اخیر در یکی از این هیئت‌ها خوانده شده، گواه بر تلاش برای ایجاد تغییر نگاه نسبت به مقوله جنگ و صلح در این هیئت‌ها است:

جور دیگر باید دید؛ دیده‌ها را باید شست،
تا کی جنگ و نفرت، این دوزخ هر جایی
زیر باران باید رفت، کینه‌ها را باید شست،
باید پایان یابد، این دوزخ تنهایی

منتقدگفتمان و عملکرد نظام جمهوری اسلامی ایران. با توجه به باور فعالان هیئت‌های بازاندیش که «تشیع یک جناح اپوزیسیون علیه حاکمیت زمان خویش است که به قول شریعتی با یک نه آغاز شد» (مصاحبه‌شونده شماره ۱۱)، آنان معتقدند هیئت‌های مذهبی باید جهت‌گیری سیاسی داشته باشد و به‌عنوان یکی از رسانه‌های شیعه نقش منتقد هر حکومتی در جامعه اسلامی را ایفا کند و به‌ویژه با یادآوری وضعیت حکام اموی و غلبه زر و زور و تزویر در میان آنان، نسبت به رشد دنیاطلبی در میان حاکمان و استفاده ابزاری از اعتقادات و ارزش‌های دینی در همه زمان‌ها و مکان‌ها هشدار دهد:

چیستی ای ملک ری! فتنه‌گری تا به کی؟
ین همه مفتی و شیخ، این همه قاضی شریح!؟

یا در یکی دیگر از این‌گونه هیئت‌ها چنین نوحه‌ای خوانده شده است:

برخیز و ببین آنچه که دیدیم و کشیدیم، با نام حسین آئینه‌ظلم یزیدیم
برخیز و ببین دایه داران ولایت، ز آغاز چه گفتند و چه کردند به غایت
بنگر شتر کینه‌صفین و جمل را، کین پینه‌پیشانی یاران دغل را

طبعاً، برخی از این هیئت‌ها تلویحاً برخی سیاست‌ها و عملکردهای نظام جمهوری اسلامی ایران را مورد انتقاد قرار می‌دهند، به‌ویژه آن دسته از سیاست‌ها یا عملکردهایی که باعث رشد ریا و تزویر و دین‌گریزی در جامعه شده و یا در آن افرادی از جامعه مورد ظلم قرار

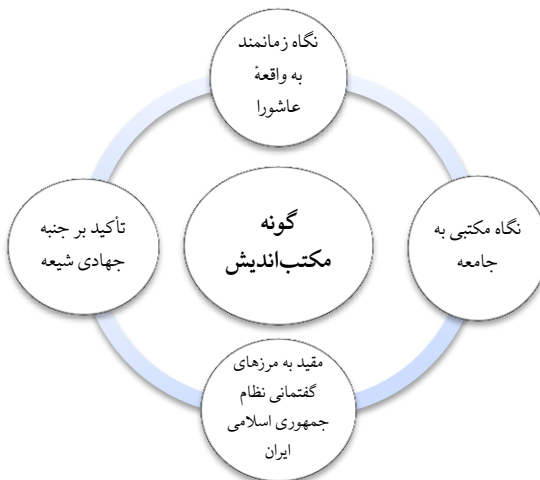

می‌گیرند. در عمل نیز فعالان برخی از این هیئت‌ها چندان با رویکرد سازمان تبلیغات اسلامی همسویی و همراهی ندارند. لازم به ذکر است در سال‌های اخیر سازمان تبلیغات اسلامی اقدام به هویت‌دار و شناسنامه‌دار کردن هیئت‌های مذهبی کرده است و ضمن برگزاری جلساتی با سرپرستان هیئت‌های مذهبی، از همه هیئت‌ها خواسته شده اطلاعات هیئت را در سامانه‌ای به نام طوبی (بانک اطلاعات تشکل‌های دینی سازمان تبلیغات اسلامی) ثبت کنند. همچنین در سال‌های اخیر، این سازمان سازوکارهایی را برای نظارت بر نحوه‌های هیئت‌ها ایجاد کرده است که مورد انتقاد و بی‌توجهی برخی فعالان این‌گونه هیئت‌ها قرار گرفته است:

ما به این حرف‌ها [تذکرات سازمان تبلیغات اسلامی] توجهی نداریم. بعضی سال‌ها رئیس هیئت را دعوت کردند. یک بار زنگ زدند گفتند: بیایید پیش ما شعرتان را بخوانید ببینیم در محرم می‌خواهید چه بخوانید! ما گفتیم اشتباه کردید ما چیز بدی نمی‌خوانیم. تهدیدمان هم می‌کنند که در صداوسیما هیئت‌تان را پوشش نمی‌دهند (مصاحبه‌شونده شماره ۲).

۳-۳. گونه هیئت‌های مکتب‌اندیش

گونه هیئت‌های مکتب‌اندیش را می‌توان با این ویژگی‌ها توصیف کرد: نگاه زمانمند به واقعه عاشورا، نگاه مکتبی به جامعه، تأکید بر جنبه جهادی تشیع، مقید به مرزهای گفتمانی نظام جمهوری اسلامی ایران.

شکل شماره (۳). ویژگی‌های گونه مکتب‌اندیش

منبع: یافته‌های محققان

نگاه زمانمند به واقعه عاشورا. در هیئت‌های مکتب‌اندیش نیز هر چند به نوعی واقعه عاشورا واقعه‌ای قدسی محسوب می‌شود اما همانند هیئت‌های بازاندیش در اینجا نیز واقعه عاشورا حامل پیام برای همه انسان‌ها در همه زمان‌ها و مکان‌ها محسوب می‌شود و فعالان این هیئت‌ها نیز به مسائل و رخداد‌های جامعه معاصر توجه دارند و می‌کوشند آن را در نوحه‌های خود بازتاب دهند؛ اما با این تفاوت مهم که مبنای فکری این هیئت‌ها نه جریان روشنفکران دینی بلکه جریان حوزوی و فقهی و به‌طور خاص، ولی فقیه معرفی می‌شود. فعالان این هیئت‌ها با «انقلابی» نامیدن این هیئت‌ها، از یک‌سو با هیئت‌های گونه‌هویت‌اندیش، به‌عنوان هیئت‌های «غیرانقلابی» و از سوی دیگر، با هیئت‌های گونه‌بازاندیش به‌عنوان هیئت‌های «سکولار» مرز خود را جدا می‌کنند و شاخصه مهم هیئت‌های انقلابی را «تلاش تا سرحد جان برای برپایی حکومت الله» می‌دانند (مصاحبه‌شونده شماره ۲۱). برای این هدف، نخست، این هیئت‌ها محله‌محور عمل نمی‌کنند یعنی اعضای این هیئت‌ها از محله‌ای خاص و بر اساس تعلق خاطر محلی تعیین نمی‌شوند؛ دوم، زمان فعالیت این هیئت‌ها صرفاً به ایام محرم و نوع فعالیت آنها به عزاداری محدود نمی‌شود، بلکه در طول سال به فعالیت‌های گوناگون از جمله برگزاری مراسم دعا، فعالیت‌های خیریه و ... می‌پردازند. بر این اساس، فعالان این هیئت‌ها با سرلوحه قرار دادن سخنان ولی فقیه، هر ساله در کمیته‌ای خط مشی هیئت را تعیین می‌کنند و برای برنامه‌های خود مخاطب‌شناسی می‌کنند:

در هیئت با توجه به سخنان رهبری و تعیین خط‌مشی توسط وی، کمیته محتوایی که شامل مداح هیئت، شاعر، سخنران هیئت و تعدادی از فضلا، روحانیون و محققین و اعضای مهمان از متخصصین رشته‌های خاص است، تشکیل می‌گردد. در این کمیته، اول مخاطب‌شناسی می‌شود. مخاطبان جلسات هفتگی هیئت، مخاطبان خاصی هستند که جلسات هیئت را مرتب می‌آیند و اندیشه‌های هیئت را پذیرفته‌اند و از هیئت خط می‌گیرند. بعضی جلسات مثل مراسم شب‌های قدر عموم مردم می‌آیند و مخاطب عمومی است. یک جلسه با اعضای فعال هم داریم. بافت شهری هم در مخاطب‌شناسی تأثیرگذار است. پس از مخاطب‌شناسی سراغ مسئله‌شناسی می‌رویم ... [بعد از تعیین مخاطب] موضوع هر مراسم تعیین می‌شود. پس از معین‌گشتن موضوع، ... باید معقولات را به محسوسات تبدیل نمود، یعنی باید برای عینی‌سازی مفاهیم و معقولات معرفتی مصداق پیدا کرد که روضه سیدالشهدا بهترین مصداق را در درون خود دارد ... (مصاحبه‌شونده شماره ۱۷).

نگاه مکتبی به جامعه. در هیئت‌های مکتب‌اندیش بر جامعیت دین اسلام و نقش هیئت در جهت‌دهی دینی به افراد و اصلاح بینش، نگرش و رفتار آنها به‌منظور به حرکت درآوردن آنها تأکید می‌شود. در واقع، در اینجا هیئت به‌مثابه یک «دانشگاه» و «بستر آموزشی زیر پرچم امام حسین» (مصاحبه‌شونده شماره ۲۲) با هدف «پرورش بینش و انگیزش مؤمنانه» (مصاحبه‌شونده شماره ۲۲) محسوب می‌شود و اغلب فعالان هیئت، هدف خود از فعالیت در هیئت را «کار فرهنگی» برای مقابله با «تهاجم فرهنگی» (مصاحبه‌شونده شماره ۲۱) و احیاء امر به معروف و نهی از منکر می‌دانند:

هیئت در سه حوزه بینش، گرایش و رفتار افراد تأثیر به‌سزایی دارد. سطح بینش مردم با توجه به مباحث علمی و معرفتی که در هیئت مطرح می‌شود افزایش می‌یابد. ما مدعی هستیم که اسلام دین جامعی است، بنابراین، باید در تمام شؤونات فردی و اجتماعی لاقابل اصول و چارچوب را مشخص کرده باشد. البته با نگاه به سیره معصومین می‌شود به جزئیات آن هم پی برد. این بُعد هیئت در زبان مردمی به «شعور» معروف است. از آن طرف، هیئت یک خاستگاه محبتی است و دلیل جمع‌شدن این جماعت به‌عنوان اجتماع مؤمنانه حب‌شان به اهل بیت است. بنابراین یک کانون گرایشی (انگیزشی) هم هست؛ فلذا افراد گرایشی صالحانه پیدا می‌کنند. بسیاری از مواقع ما بینش داریم ولی چون گرایشی وجود ندارد حرکتی صورت نمی‌گیرد (مصاحبه‌شونده شماره ۲۲).

تأکید بر جنبه جهادی مذهب تشیع. در حالی که فعالان هیئت‌های بازاندیش بر جنبه انتقادی و فعالان گونه‌هویت‌اندیش بر جنبه هویتی مذهب شیعه و به‌ویژه واقعه عاشورا تأکید می‌کنند، فعالان هیئت‌های مکتب‌اندیش واقعه عاشورا را تجلی جنبه جهادی تشیع و آن را سرچشمه فرهنگ شهادت و ولایت و بصیرت می‌دانند و نقش هیئت‌های مذهبی را در تبیین و امتدادبخشی به این فرهنگ در جوامع معاصر برجسته ارزیابی می‌کنند. می‌توان گفت عبارت «کل یوم عاشورا، کل ارض کربلا» سرلوحه کار این هیئت‌هاست و بر این اساس، این هیئت‌ها جنگ هشت‌ساله ایران و عراق را ادامه نهضت کربلا می‌دانند و بر پیمان‌بستن با شهدا و ادامه راه آنان تأکید دارند و دامنه جهاد و شهادت را فراتر از مرزهای سیاسی دنیای امروز می‌دانند:

ما با خون شهدا پیمان بستیم، تا آخر پای همین نهضت هستیم
ما با بحرین و یمن با حزب‌الله، این عالم را می‌گیریم، انشالله!

درحالی که در هیئت‌های گونه‌بازاندیش از امام زمان شیعیان به‌عنوان منادی صلح سخن گفته می‌شود، در هیئت‌های مکتب‌اندیش عمدتاً دوره‌ ظهور به‌عنوان دوره انتقام و منجی به‌عنوان «منتقم» خون همه شهدا و مظلومان معرفی می‌گردد:

شهدا دمِ ظهور تو رجعت می‌کنند، بار دوم است که با حسین (ع) بیعت می‌کنند
یمن و عراق و شام و حزب‌الله می‌رسد، یک روز میاد که مُنتَقِم از راه می‌رسد

مقید به مرزهای گفتمانی نظام جمهوری اسلامی ایران. درحالی که هیئت‌های بازاندیش اصولاً رویکردی انتقادی به گفتمان جمهوری اسلامی ایران دارند و هیئت‌های هویت‌اندیش نیز مرزهای هویتی نظام را می‌پذیرند اما نسبت به رویکرد سیاسی نظام تقریباً بی تفاوت هستند، در هیئت‌های مکتب‌اندیش باور بر این است که باید بر اساس «فهم درست معیارهای سیاسی قیام عاشورا»، «گریز عاقلانه‌ای به مسائل سیاسی روز» زد (مصاحبه‌شونده شماره ۱۷). فعالان این هیئت‌ها اصولاً جریان نهضت اسلامی دهه‌های اخیر در ایران و شکل‌گیری نظام جمهوری اسلامی در ایران را در امتداد نهضت امام حسین ارزیابی می‌کنند و رسالت خود را حمایت تمام‌عیار از این نهضت و نظام می‌دانند:

زیر سایه امام [خمینی] به این عزت رسیدیم، ما حکومت علی (ع) را جز اینجا ندیدیم؛
پای این حماسه چهل ساله می‌مونیم، ما ولایت را به وعده یزید نمی‌دیم؛
هرکی مثل رجائیه و باهنره، مردم را با خودش به بهشت می‌بره؛
آینده روشنه واسه کشورمون، ایمان داریم به وعده رهبرمون؛ لیبک لیبک یا سیدالقائد!

تقید به مرزهای گفتمانی نظام جمهوری اسلامی ایران، باعث شده است استقبال برخی از رسانه‌های فارسی‌زبان خارج از کشور از نوحه‌های برخی هیئت‌های یزدی شدیداً مورد اعتراض فعالان هیئت‌های مکتب‌اندیش قرار گیرد و این نوحه‌ها را انحراف از رسالت اصلی هیئت‌ها به حساب آورند:

باید شعر را برای رضای خدا گفت نه با اشعاری سیاسی و ضدانقلابی که بعضی افراد از آب گل‌آلود ماهی می‌گیرند. شعری باید گفت که درون‌مایه غنی داشته باشد. چهار تا هیئت هستند که امریکا نوحه‌شان را پخش کرد که این برای یزد، حسینیه ایران، بدنامی است. نصیحت‌هایی به آنها صورت گرفته ولی باید خودشان متوجه شوند. ما باید شعر بگوییم که حضرت زهرا(س) گریه کند نه یک زن رقصش بیاید (مصاحبه‌شونده شماره ۴).

جدول شماره (۲). مقایسه سه گونه هیئت

معیار	گونه بازاندیش	گونه هویت‌اندیش	گونه مکتب‌اندیش
نوع نگاه به واقعه عاشورا	نگاه زمانمند	نگاه غیرزمانمند	نگاه زمانمند
نوع تلقی از کارکرد (رسالت) هیئت در جامعه امروز	کارگرد آگاهی‌بخشی (نگاه انتقادی به جوامع اسلامی معاصر)	کارکرد انسجام‌بخشی (نگاه سوگوارانه و تسلی‌بخش)	کارکرد جهت‌بخشی (نگاه مکتبی)
نوع تلقی از نسبت پیام عاشورا با ارزش‌های عام انسانی	تأکید بر ارزش‌های عام انسانی	تأکید بر هویت شیعی	تأکید بر جنبه جهادی شیعه
نسبت هیئت با گفتمان نظام جمهوری اسلامی ایران	منتقد گفتمان و عملکرد نظام	مقید به مرزهای هویت شیعی نظام و بی‌تفاوت نسبت به رویکرد سیاسی نظام	مقید به مرزهای گفتمانی نظام و حمایت تمام‌عیار از آن

منبع: یافته‌های محققان

۴. جمع‌بندی

در جامعه ایران، مطالعه مذهب تشیع به‌عنوان یکی از عناصر اساسی هویت جامعه و به‌خصوص مطالعه عزاداری‌های مذهبی به‌عنوان یکی از مهمترین مؤلفه‌های شیعه زیست‌شده، می‌تواند پرتو خوبی بر تحولات فرهنگی و اجتماعی جامعه بیندازد. بر این اساس، در این مقاله تلاش شد وضعیت هیئت‌های مذهبی یکی از شهرهای سنتی و مذهبی ایران، یزد، را مطالعه کنیم. در دهه‌های اخیر هیئت‌های مذهبی این شهر مانند هیئت‌های مذهبی دیگر شهرها تغییرات قابل توجهی را از سر گذرانیده است؛ به طوری که شاهد متنوع تر شدن «فرم» و «محتوای» عزاداری‌های آنها هستیم. در این مطالعه، بر اساس بررسی رویکرد کلی و مضامین نوحه‌ها، هیئت‌های یزدی را در سه‌گونه جای دادیم: هیئت‌های «بازاندیش»، «هویت‌اندیش» و «مکتب‌اندیش». البته لازم به ذکر است که اینها، به بیان ماکس وبر، سه «گونه آرمانی»^۱ هستند و در عالم واقع، با طیفی از هیئت‌ها روبرویم که هر کدام مؤلفه‌هایی از این‌گونه‌های آرمانی را دارا هستند. به عبارت دیگر، در عالم واقع، این سه گونه هیئت‌ها در هم تنیده‌اند و در بسیاری از مؤلفه‌ها شباهت‌های زیادی با هم دارند. هرچند اغلب هیئت‌های مذهبی یزد ذیل گونه هیئت‌های هویت‌اندیش جای می‌گیرند با این حال،

1. Ideal Type

می‌توان هیئت‌های محله فهادان، چارمنار، باغ‌گندم و خَلف‌باغ را از مشهورترین هیئت‌های این‌گونه برشمرد. هیئت محله بعثت از پیشروان هیئت‌های بازانندیش شهر یزد محسوب می‌شود که به‌ویژه در ده سال گذشته بسیاری از ویژگی‌های این‌گونه هیئت‌ها در آن نمایان گشته است. به دنبال این هیئت، در سال‌های اخیر هیئت‌های محله‌های شیخداد و امامزاده جعفر نیز به سمت هیئت‌های بازانندیش متمایل شده‌اند. از گونه هیئت‌های مکتب‌اندیش در شهر یزد نیز می‌توان به هیئت‌های رایه‌الهدی، رزمندگان اسلام و انصار ولایت اشاره کرد.

هیئت‌های هویت‌اندیش بنا بر درک قدسی‌ای که از واقعه عاشورا دارند، چندان به «زمینه جامعه» حساس نیستند و نوحه‌های این هیئت‌ها یا عمدتاً به مصائب امام حسین (ع) و یارانش می‌پردازد و یا تصویری قدسی از این واقعه ارائه می‌کند. در مقابل، هیئت‌های بازانندیش و مکتب‌اندیش بنا به تصور انسانی و زمانمندی که از واقعه عاشورا دارند، معتقدند پیام‌های عاشورا باید بتواند برای انسان‌ها و جوامع معاصر ترجمه شود. بنابراین، این هیئت‌ها گاهی در نوحه‌های خود مسائل و مشکلات جوامع امروزی را نیز بازتاب می‌دهند. با این حال، هیئت‌های بازانندیش به‌لحاظ مبانی فکری عمدتاً به جریان روشنفکری دینی ایران متکی هستند و هیئت‌های مکتب‌اندیش عمدتاً به جریان فقهی-حوزوی و به‌ویژه ولایت فقیه اتکا دارند. درحالی‌که، دغدغه اصلی هیئت‌های هویت‌اندیش «مرزهای هویتی شیعه» است و کارکرد این هیئت‌ها عمدتاً تقویت مرزهای هویتی شیعه و افزایش انسجام درونی شیعیان حول خاندان پیامبر و به‌ویژه امام حسین (ع) تعریف شده است، هیئت‌های بازانندیش عمدتاً دغدغه «آگاهی بخشی به جامعه و تقویت ارزش‌های اخلاقی» و آشکارسازی کجروی‌های اجتماعی و سیاسی رایج در جامعه اسلامی با هدف اصلاح آنها را دارد. همچنین هیئت‌های مکتب‌اندیش اصلاح بینش‌ها و انگیزه‌های افراد جامعه را با هدف «حرکت بخشی به جامعه» در راستای «تحقق حکومت الله» دنبال می‌کنند.

درحالی‌که هیئت‌های دسته اول عمدتاً بر «شور حسینی» تأکید دارند، هیئت‌های دسته دوم عمدتاً بر «شعور حسینی» تأکید دارند. هیئت‌های دسته سوم نیز تلاش دارند به نوعی ترکیبی از «شور و شعور حسینی» را ارائه نمایند. در واقع، در نوحه‌های هیئت‌های

هویت‌اندیش عمدتاً سخن از مصائب واردشده بر امام حسین و یارانشان و مظلومیت آنان است و بر ارزش‌هایی چون وفاداری و شجاعت و عواطف انسانی تأکید می‌شود اما در نوحه‌های هیئت‌های بازاندیش عمدتاً امام حسین به‌عنوان احیاگر ارزش‌هایی چون آزادی، آزادی، ظلم‌ستیزی، صلح‌طلبی و مبارزه‌کننده با ضد ارزش‌هایی چون دنیاطلبی و زر و زور و تزویر معرفی می‌گردد. نوحه‌های هیئت‌های مکتب‌اندیش نیز عمدتاً حول مفاهیمی چون شهادت و جهاد و بصیرت و ولایت دور می‌زند. در واقع، هیئت‌های مکتب‌اندیش خود را کاملاً در امتداد نهضت اسلامی که به انقلاب اسلامی ۱۳۵۷ و شکل‌گیری نظام جمهوری اسلامی مبتنی بر ولایت فقیه در ایران منجر شد تعریف می‌کنند و ضمن دفاع از کلیت گفتمان این نظام، رسالت خود را تقویت و گسترش این گفتمان می‌دانند و راه آن را ترویج و تقویت فرهنگ جهاد و شهادت و ولایت‌پذیری می‌دانند.

هیئت‌های هویت‌اندیش هر چند به مرزهای شیعی گفتمان جمهوری اسلامی ایران مقید هستند و از آن دفاع می‌کنند اما از آنجا که از ورود به مسائل سیاسی روز پرهیز می‌کنند، نسبت به رویکردهای سیاسی این نظام نسبتاً خنثی و بی‌تفاوت هستند. در مقابل، هیئت‌های بازاندیش نیز هر چند خود را برآمده و در امتداد نهضت اسلامی منتهی به انقلاب اسلامی سال ۱۳۵۷ در ایران می‌دانند، اما از آنجا که شیعه را «حزب اپوزیسیون» و معترض نسبت به هر وضع موجود می‌دانند، موضعی نسبتاً انتقادی به کلیت گفتمان و عملکرد نظام جمهوری اسلامی ایران دارند و نسبت به رویکردها و عملکردهای نادرست نظام که به رشد ریا در جامعه و دین‌گریزی و سوءاستفاده از ارزش‌های دینی منجر می‌شود، هشدار می‌دهند.

نکته کلیدی که در این مطالعه نشان داده شد آن است که بر خلاف این تصور کلیشه‌ای که «سنت» و به‌ویژه «سنت دینی» پدیده‌ای یک‌دست و ایستا است و با ورود به عصر تجدد، یا به کلی مضمحل می‌شود و یا تماماً به ایدئولوژی تبدیل می‌شود، می‌توان از «تکثر نسبی» در درون سنت دینی و در اینجا، هیئت‌های مذهبی به‌عنوان یکی از تجلی‌های نهاد سنتی دینی، سخن گفت. در واقع، سنت بنا بر ماهیت متکثر خود می‌تواند از ظرفیت و انعطاف بالایی برخوردار باشد و حداقل بخش‌هایی از آن در مواجهه با عصر مدرن می‌تواند

همچنان پویایی خود را حفظ کند و به‌عنوان پدیده‌ای زاینده، به تقویت ایمان و اخلاق و انسجام اجتماعی در عصر جدید یاری رساند. به نظر می‌رسد بخشی از هیئت‌های مذهبی در یزد نمونه قابل توجهی در این ارتباط هستند.

فصلنامه تحقیقات فرهنگی ایران

۱۵۳

گونه‌شناسی هیئت‌های
مذهبی معاصر در ...

- امیری کمال‌آباد، حمیدرضا (۱۳۹۷). سیر تطور اشعار نوحه‌های هیئت‌های عزاداری در شهر یزد. سومین همایش ملی زبان، ادبیات و بازشناسی مشاهیر و مفاخر ۱۳۹۷، تربت حیدریه، ایران.
- بهار، مه‌ری؛ و احمدی، ابوالفضل (۱۳۹۳). بررسی جامعه‌شناختی تغییرات کارکردی هیئت‌های مذهبی. مهندسی فرهنگی، ۸۰، ۵۵-۲۷.
- بهرام‌نژاد، شعبانعلی؛ و محدثی گیلوایی، حسن (۱۳۹۸). نظریه کارناوالی شدن عزاداری عاشورا، ماهنامه نسیم بیداری، ۷۸، ۱۴.
- الحیدری، ابراهیم (۱۳۸۱). تراژدی کربلا: مطالعه جامعه‌شناختی گفتمان شیعه (مترجم: علی معموری، محمد جواد معموری). قم: موسسه دارالکتاب الاسلامی
- دهقان، مه‌ری (۱۳۸۷). تحلیل کارکردهای هیئت‌های عزاداری در تقویت هویت‌های جمعی. طرح پژوهشی اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی استان یزد.
- رحمانی، جبار (۱۳۹۲). مطالعات جامعه‌شناختی و انسان‌شناختی مناسک عزاداری محرم. تهران: خیمه.
- رحمانی، جبار (۱۳۹۷). هیئت‌های عزاداری در جامعه ایران. اصفهان: آرما.
- رحمانی، جبار؛ و کاظمی، علی (۱۳۹۰). جماعت‌وارگی و جماعت‌هیتی. مطالعات جامعه‌شناختی، ۳۹، ۱۶۶-۱۵۳.
- زاهد زاهدانی، سعید؛ و گروسی، سعیده (۱۳۸۱). هیئت‌های مذهبی و شکل‌های صنفی به‌مثابه سازمان‌های غیردولتی مطالعه موردی دوره قاجار. مجله علمی پژوهشی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، (۳۰ و ۳۱)، ۲۴۴-۲۱۵.
- شریعتی، سارا (۱۳۹۲). در معنا و محدودیت‌های جامعه‌شناسی تشیع. در: آرمان‌ذاکری، مقدمه‌ای بر مواجهه با علوم اجتماعی در متن سنت‌های شیعی. تهران: نشر نگاه معاصر
- صفا، داود؛ و نجاتی‌حسینی، سیدمحمود (۱۳۹۰). تحلیل محتوای مداحی‌های مذهبی مردم پسند (مقایسه مداحی‌های سنتی و مدرن). معرفت فرهنگی اجتماعی، (۴)، ۱۴۱-۱۶۳.
- فیاض، ابراهیم؛ کاظمی، عباس؛ دستوری، مژگان (۱۳۸۸). گونه‌شناسی هیئت‌های مذهبی زنانه در تهران. نامه علوم اجتماعی، ۲۱۷۲۸۸، ۲۰۴-۱۷۹.
- فیاض، ابراهیم؛ و رحمانی، جبار (۱۳۸۵). مناسک عزاداری و گفتمان کربلا در دین‌ورزی اقشار فرودست شهری. فصلنامه انجمن ایرانی مطالعات فرهنگی و ارتباطات، ۶، ۷۹-۵۷.
- کریمی، محمدعلی (۱۳۸۹). در سماع سروها. یزد: شاهنده.

محدثی، حسن (۱۳۸۲). کارناوالی شدن عزاداری عاشورا: الگوهای رسمی و غیررسمی عزاداری در ایران (طرح پژوهشی). تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

محدثی، حسن (۱۳۹۸، شهریور). عزاداری انتقادی و امکان ملی شدن آن. سایت خبری تحلیلی دیدار، برگرفته از <https://www.didarnews.ir>

مظاهری، محسن حسام (۱۳۸۹). رسانه شیعه؛ جامعه‌شناسی آئین‌های سوگواری و هیئت‌های مذهبی در ایران. تهران: شرکت چاپ و نشر بین‌الملل.

مظاهری، محسن حسام (۱۳۹۶). نقد و بررسی تراژدی کربلا؛ مطالعه جامعه‌شناختی گفتمان شیعه. در: سارا شریعتی، کتاب‌شناسی انتقادی جامعه‌شناسی تشیع (صص ۶۰۰-۵۹۶). تهران: نگاه معاصر.

Corbin, J. & Strauss, A. (1998). *Basic of qualitative research*. London: Sagepublications.

